

Драган Симеуновић

Факултет политичких наука, Београд

МИЛОВАН МИЛОВАНОВИЋ - ЧОВЕК КОЈИ ЈЕ СТВОРИО БАЛКАНСКИ САВЕЗ

Сажетак

У раду се анализирају напори првака Радикалне странке Милована Миловановића да успостави Балкански савез у коме би Србија и Бугарска чиниле главну осовину.

Главни разлог за стварање Балканског савеза била је потреба уједињења српских и бугарских војних капацитета ради ослобођења српског и других балканских народа и територија од турске владавине.

Иако врстан дипломата, Милован Миловановић нимало лако није стигао до свог циља јер су му на том путу стајале многе препреке, почев од бугарских, али и српских сумњи у исправност и сврсисходност његових намера, па све до супротних интереса великих сила, пре свега Аустро-Угарске, Турске, а задуго и Русије. Био је због тога чак и осуђиван на смрт од српских ултра-националистичких кругова, а подршку за своје планове није налазио ни у својој странци. Тек поставши премијер српске владе у јуну 1911. Миловановић је најзад био у стању да реализује своје циљеве уз помоћ Русије. Повезивањем са Бугарском створен је савез који ће бити моћан механизам сламања Турске у ратном сукобу 1912. године, те се стога може рећи да је Миловановићев дугогодишњи политички ангажман на том плану био један од кључних фактора успеха Србије у Првом балканском рату.

Кључне речи: Милован Миловановић, Балкански савез, Бугарска, Русија, Аустро-Угарска, Никола Пашић, Драгутин Димитријевић Апис

Данас потпуно заборављени велики српски државник, радикалски првак и вансеријски дипломата Милован Миловановић

рођен је у Београду 1863. године у угледној грађанској породици. Учинио је много тога корисног по свој народ и државу, али само већ то што је практично реализовао скоро немогући подухват стварања Балканског савеза који је Србији донео значајна територијална проширења у Балканским ратовима и слободу великом броју припадника српског и других народа, заслужује да његово дело буде изучавано, а име трајно упамћено.

Студирао је права у Паризу где је и докторирао 1888. на Сорбони, са бриљантном докторском тезом из области међународних односа и међународног права („Гарантни уговори у 19. веку“), која је награђена златном медаљом.

Те исте године се вратио у Србију где је са 25 година постао професор државног права и енциклопедије на Великој школи, а именован је и за секретара Уставног одбора. Пословично вредан, дао је велики допринос у прављењу Устава и пратећих закона током те, 1888. године.

Као човек који се током студија у Паризу, захваљујући свом пореклу и очевим а касније и личним везама, не само кретао у највишим круговима, него у њима и сјајно снашао и политички потврдио, Милован Миловановић је покушао и да по повратку у Београд, у српском политичком животу наметне свој „француски“ политички стил.

Али, Србија још није била спремна ни за тај стил, па ни за њега. Међутим, Милован Миловановић је био спреман за Србију. Упустио се у политички живот наоружан талентом и идејама, вођен намером да успе, ако не на „француски“, онда на „балкански“ начин. Пришао је Радикалној странци и муњевито доспео у њене врхове. Његово умеће компромиса преточено је у нови, све доминантнији стил ове изразито популистичке и до јуче револуционарне партије.

Маштовитост, рафинираност и инсистирање на темељном спровођењу било тајних било јавних политичких договора и планова у живот, као карактеристике политичког стила Милована Миловановића, нису му омогућавали да у Србији тога времена добије велики политички простор нити да има велики број сарадника истоврсних погледа и квалитета. Зато је он сву своју каријеру одиграо на важној, али камерној политичкој сцени и у зачуђујуће уском кругу људи, ма како неки од њих били значајни.

Остаће тајна како је и зашто био неуништив у политици. Склони смо да битан разлог за то видимо не само у стицају окол-

ности, него и у његовој особеној природи и неспорном политичком таленту.

Уопште узев, његови методи политичког делања су далеко више били за дипломатски него за унутрашњеполитички мље те је Милован Миловановић учинио прави потез када је најпре прешао у Министарство спољних послова, 1891. године, а потом, 1894. године и дефинитивно окренуо леђа унутрашњој политици и сав се посветио спољној политици.

Иако „неуништив“, ни Милован Миловановић није био нерањив. Отпуштан је из државне службе више пута, рецимо 1892. по доласку либерала на власт и због одбране А. Станојевића у такозваној Чебинчевој афери, али се увек брзо враћао у њу и увек на више место. Био је посланик током 1893. године, министар правде од 1896 до 1897. године. Водио је неустрашиво али веома цивилизовано жестоку кампању против краљевог ауторитаризма и због тога 1899. године, после Ивањданског атентата, од Преког суда био осуђен у одсуству на две године затвора. После краљеве женидбе 1900. године помилован је и рехабилитован, постао посланик у Букурешту, а потом и министар народне привреде у кабинетима Алексе Јовановића и Михаила Вујића од 1901. до 1902. године. Почетком маја 1903. постаје посланик у Риму, а 1908. министар спољних послова. На том положају остаје до смрти, чак и када је 1911. формирао свој кабинет.

Своје *теоријске погледе* на спољну политику изложио је у радовима који су од 1894. до 1898. објављивани у престижном часопису „Дело“ на чијим страницама је објављивала елита млађе српске интелигенције, махом из редова Радикалне странке.

Нарочито велики утицај на креирање мишљења не само јавног мњења већ и државног врха о задацима спољне политике Србије имала је његова расправа „*Наша спољна политика*“.

Он изненађује тадашњу јавност, па и саме радикале као горљиве родољубе тиме што на прво место ставља задатак „очувања државне независности“, а тек на друго „извршење српске националне мисли ослобођења и уједињења целог Српства“¹⁾. Свака сумња у Миловановићеву дефанзивност у погледу остваривања вековног националног циља - ослобођења и уједињења српског народа - је неоснована. Овај редослед је био не само научно заснован, него и политички логичан у време све већих притисака на Србију.

Он већ у том тексту, а и касније и пером и делом, показује да је „срећно или несрећно решење тога питања за Србију исто што

1) Према: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, стр. 36.

и питање опстанка“.²⁾ Но, оно јесте и „спољна нужност“ зато што Српство које живи и ван граница Србије чека на тај чин, а он зависи од иностраног фактора и умећа опхођења Србије са њим више него од њене силе, јер на две царевине где живе Срби нико не може лако ударити, а сама Србија никако.

Трећа царевина, Русија, имала је, по Миловану Миловановићу, срећом по Србију само интерес што веће политичке доминације на Балкану, док су и Аустро-Угарска и Турска тежиле и територијалном посредовању реализације својих интереса.

Оценивши спољнополитичке планове и интересе све три, ускоро умируће царевине, у појединим њиховим деловима као реалне а у појединим као нереалне, Милован Миловановић је трагао не само за подударношћу интереса Србије са неком од њих већ и за *реалном могућношћу* остваривања тих интереса.

Најкомпатибилнији спољно-политички интерес неке велике силе интересима Србије је без сумње био интерес Русије да се на Балкану формира више антиаустроугарски и антитурски оријентисаних држава које би биле довољно сложне да уз подршку Русије постепено али сасвим потру утицај Аустро-Угарске и Турске на стратешка збивања у Југоисточној Европи.

При решавању проблема како практично постићи тај склад и најзад остварити свој циљ, долази до изражаја Миловановићев политички *virtu*. Уместо дотадашњег скоро једновековног упорног настојања да Русија спољно-политички подржи Србију као национално посебну и међународно независну државну творевину, он је целу ствар окренуо са главе на ноге тезом да Србија напросто треба да угради „себе, своје напредовање, своју националну мисију у програм руске политике“³⁾, тако да кад год Русија спроводи свој програм, уствари увек спроводи и српски.

Да би се то постигло, Србија мора „да се учини неопходном за Русију, да утврди како се интереси њезини и циљеви поклапају у свему с руским циљевима у Источном питању“⁴⁾.

Овакав приступ начину материјализације спољно политичких циљева Србије, који су Миловановићеви противници назвали „стратегијом кукавичијег јајета“, нити је био непоштен према Русији, јер је у крајњем водио остваривању и руских циљева, нити је био нереалан, већ је напросто представљао један врло различит

2) Исто, стр. 37.

3) Исто, стр. 37.

4) Исто

прилаз у односу на дотадашње приступање не само главном спољнополитичком задатку Србије, већ и Источном питању у целини.

У прилог Миловановићевих поступака и намера ишло је више значајних догађаја, у првом реду склапање руско-француског савеза.

Увек руковођен Макијавелијевим учењем коме се јавно и искрено дивио, Миловановић је Русију видео као „мост на кружном путу“. Преко Русије треба постићи повољан и сигуран споразум са њеним балканским миљеником Бугарском (уместо да се губи време у покушајима да се Бугарска опања и потисне из руског срца), а потом преко истог, руског моста треба стићи до француског поверења. Француска подршка је уствари била Миловановићев главни „споредни“ циљ, а њу ће Србија лакше задобити кад покаже Француској да има подршку Русије и стабилан однос са другим балканским државама. У овом случају Миловановићева комбинаторика се исказала не само као реалистична него и као пророчанска и плодносна на дужи рок, бар до краја Првог светског рата.

Но, на путу тим плановима стајале су и Турска и Аустро-Угарска.

Супротно борбеном ставу већине српских политичара, па и сопственом младалачком, Милован Миловановић ће временом све више бити за одлагање сукоба с њима, опет према једном преиначеном принципу - „што касније то боље“.

Процењујући сасвим реално да Србији треба времена да своје планове ојачања сарадње са Русијом и Француском спроведе у дело, Милован Миловановић је тражио начин да добије у времену, осећајући да је Аустро-Угарској прст на окидачу и да је све нестрпљивија да га повуче и тиме започне „*Drang nach Osten*“. Следбеник теорије интереса као главног чиниоца политике, Миловановић је сматрао да Аустро-Угарска неће одустати од напада на Србију, не из разлога што „мрзи Србију“, како су говорили они који су заостравали и онако заоштрени релацију са црно-жутом империјом, већ зато што је на то нагоне њени интереси. Интереси се, додуше, могу и мењати, али не увек већ само кад бивају потиснути већим, а такве Милован Миловановић није видео на балканском политичком хоризонту. Но, он је знао и нешто друго - да у политици нimalo лако није тачно проценити шта је то свој интерес, и да је још теже проценити тренутак када га треба реализовати.

Зато је његова стратегија односа Србије према Аустро-Угарској била стратегија одлагања рата путем уљуљкивања Аустро-Угарске - давањем ситних уступака и сервилношћу који су код

ње требали да изазову илузију о српском прихватању доминације Аустро-Угарске над Србијом или бар уверење да се ствари крећу у том правцу. Знајући да за Србију ради време у добу које карактерише све већи замах ослободилачких активности на Балкану, које су биле и јасни знак слабљења империјалне моћи не само Турске већ и Аустро-Угарске, Милован Миловановић је по узору на Милоша Обреновића куповао то време, чак ни не скривајући ни своје намере ни своје методе: „Србија мора углавном онако радити како је Милош радио према Турцима: не само чувати своју коректност у редовним односима него и задовољавати сујету и успављивати неповерљивост аустројску манифестовањем поштовања и попустљивошћу у ситним услугама, где нису битни интереси, него пролазни политички и економски у питању“⁵⁾.

Схвативши да Аустро-Угарска не само што жели већ и да може да буде модератор свих сукоба на Балкану, Милован Миловановић је размишљао и *о сарадњи са Бечом*. На ту идеју га је упућивала чињеница врло поремећених односа Србије са Бугарском, а нарочито низ претходних, и својих и туђих неуспелих покушаја склапања савеза са њом.

Милован Миловановић није спадао у политичаре који из било које, па и најгоре ситуације не би извучили неку корист по државу. Свестан да Србија може бити лако поражена уколико се удружи Аустро-Угарска и Бугарска, Милован Миловановић је чак био спреман и на то да се Србија под притиском Аустро-Угарске одрекне независности али уз цену изласка такве зависне државе Србије на море добијањем Солуна. Његов рачун је био можда скандалозан са становишта старе гарде српских патриота, али да је спроведен, Аустро-Угарска би свакако имала интереса да једну своју сателитску државу каква би постала Србија, прошири и на Југ, јер би тиме ширила и своју интересну зону.

Што се Бугарске тиче био је спреман да с њом уђе у Скопље, „па шта ко узме“ сходно ратној срећи на рачун Турске.

Све у свему, Милована Миловановића ништа није могло изненадити, а он је својим плановима и акцијама изненађивао многе.

Као први српски ђак нове, политичком емпиризму све ближе европске школе, увек је разрађивао све варијанте на сасвим реалним претпоставкама.

Није код њега било ни љубави ни мржње које су наводиле многе српске државнике или да прецене „љубав Русије“, или да

5) Према: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 38.

пребрзо одустају од савеза са „мрским Бугарима“ или „србофобним Немцима“.

Он је хладно резонујући обликовао идеју водилу своје „интересне политике“: „Државе се као и људи удружују искрено само на два основа: прво по основу препознатог заједничког интереса и друго хегемонизацијом услед опасности од заједничког непријатеља, дакле, опет по основу интереса“. То што та удруживања нису вечита није бринуло Милована Миловановића. Прво, говорио је, нема вечних љубави сем у романима, а друго, важно је да политички савез траје док се не реализује интерес. Након тога, он и онако постаје бесмислен и постаје некад лепа, а некад и оптерећујућа традиција и ништа више. Такви савези су онда декоративни, а самим тим што ако бар једна страна нема интереса они и нису прави савез, као такви могу бити и опасни као вид самозаваравања.

Има ли неко *интереса* да нам буде пријатељ? - било је главно Миловановићево питање, - „јер ако нема, онда нам он и није и не може бити политички пријатељ“.

Разуме се да су српским дипломатама старог кова и уопште „политичким романтичарима“ оволики прагматизам и изразита Миловановићева утилитарност били тн у оку.

Но, он је знао да нигде као у политици ништа боље не успева од успеха.

Пењући се „ка врху спољнополитичке пирамиде“ државе Србије Милован Миловановић је сваку активност која није доносила бар какав-такав резултат проглашавао не само арчењем времена већ и политичком штетом: „Србија не може водити свет, Србија не може наређивати ником, али Србија може и мора имати опипљиве користи од своје политике иначе нема разлога да постоји као самостална држава.“

Грађани могу своје посебне интересе задовољавати у ма којој довољно цивилизованој земљи. Оно што се не може задовољити без имања државе јесте посебан интерес нације. Будући да је највећи део Српства (како је волео Милован Миловановић да назива српски народ) још увек неслободан, и то нпр. у Старој Србији до граница физичке угрожености, задатак Србије као државе не може бити друго до да ослобођењем свога народа оправда своје постојање.

То је српски државни интерес, и Србија га има следити и остваривати како може, не бирајући средства. Луксуз избора средстава имају, као и сваки други луксуз, само богати и велики, а Србија то зацело није била.

Ко из позиције слабијег хоће само морално да се бори биће роб, закључује Милован Миловановић. Доследно историцизму, који је тада, иако оспораван у Србији био врло доминантан правац научног мишљења у Европи, заснован између осталог и на давању подобног историјског примера као главне или помоћне аргументације у доказивању исправности хипотеза, он наводи такве примере у корист потврде својих теза, али интерпретирајући их на особит начин. Обрти у јавном мишљењу који су изазивани његовим текстовима и говорима нагнали су чак и укупну званичну политику Србије на један нови правац. Зато је нужно позабавити се бар неким од њих. Рецимо, једно такво његово размишљање би се могло укратко сажети у став: да ли је морално поступити попут малих, попут Давида или Одисеја, те цину скривеном праћком избити око и то једино?

Миловановићев одговор гласи - уколико је мораће из интереса личне заштите или разлога колективне сигурности онда је сваки поступак такве врсте моралан. Тако се коначно и морал спаја са интересом у целини, а све остало је интерес субјективног карактера. То што су нам Давид или Одисеј симпатични не значи ништа, уосталом нису ли за све Голијатове и Киклопове рођаке и пријатеље, уопште за све оне који су са њима имали истоврсни интерес, заправо Голијат и Киклоп били жртве.

Релативизам моралности делања у политици Миловановићу је, као што се да видети из његове политичке биографије, било не само нешто што је са становишта теорије „природна ствар“, већ и њему самом врло блиско. Поставивши се тако у служби народа и државе донео им је, руку на срце, много користи, но да је којим несрећним случајем био против њих, за веровати је да би им нанео исто толико зла. То је, уосталом, било оно што је будило и код његовим партијских сабораца непрекидне сумње у њега и његов патриотизам. Међутим, његови списи и поступци потврђују сасвим супротно - да је био велики и искрени српски родољуб, мада неискрен на многим другим политичким плановима. Рецимо, био је неискрен у свом југословенству коме је прилазио искључиво са становишта тренутне употребне вредности „по српско добро“.

И кад је био против сукоба између Срба у Хрвата, он је то чинио зато што од тога *Срби немају користи*, а кад је био за њихову слогу онда је то било *због користи* а не због „братских осећања“. Његово дело „Срби и Хрвати“ написано 1895. године одише реалполитичким мишљењем. Да би се Срби и Хрвати ујединили мора се прво распасти Аустро-Угарска, констатује Милован Миловановић, али одмах и пита - може ли то постићи Србија? И зашто баш

Србија? Зашто Хрвати не подигну устанак? Ако то није реално, а није, зашто би било реално да мала Србија заради са великом Аустро-Угарском и ради чега? Који је ту стварно њен интерес? Каква је уопште могући добитак и за Србе и за Хрвате, од тог „назови уједињења“, хладно рачуна Милован Миловановић. Лишен политичких емоција, пита и то - како се може потпуно ујединити оно што није исто, а ако нешто није потпуно сједињено онда је лавово, те се намеће питање докле то уопште може трајати. Из тога следи опет рачуница - исплати ли се онда правити по цену рата са Аустро-Угарском нешто што нема трајну вредност?

Ова и друга Миловановићева размишљања која су у другој ма више гасила вољу за уједињењем него што су је подстицала, са правом су од присталица југословенства доживљена као као деструктивна по ту идеју, па чак и опасна.

Ипак, Милован Миловановић није био против Хрвата као народа. Сматрао је да Срби и Хрвати треба да интензивно теже духовно-културном зближењу јер је оно реално могуће, никога од великих не повређује, не кошта ништа и не може да роди сукоб између та два народа већ само да их приближи. Као трезвен и искусан политичар Миловановић је знао да све док је нешто заједничко што је духовне природе, ту мање-више нема правих проблема, а „рата никад,, и да сваки велики проблем увек настаје тек у услови-ма материјалног заједништва.

Милован Миловановић не само да није био „југословен“, већ није био ни словенофил, па ни русофил мада му све то приписују неки историчари. Напротив, према идеји словенства био је и тада и касније интимно крајње хладан, увек једино стварно заинтересован за ослобођење и уједињење Срба у једну српску државу.

Његов однос према Русији био је више него рационалан, чак повремено и макијавелистички.

Додуше, он ће одмах по запослењу у Министарству спољних послова Србије, па уопште и трајно видети Русију као једног од увек могућих бранилаца Србије, али без икаквих емоција, увек полазећи од чињенице да Русија има интерес да на Балкану подржава Бугарску стално, а Србију само повремено.

Уопште, Милован Миловановић је у центар своје политичке доктрине увек стављао категорију интереса, сматрајући га главним покретачем политичке акције и појединца и државе, док је емоцију у политици сматрао сувишном, па и штетном, те се је и сам понашао у складу са таквим својим политичким начелима.

За њега пут до руског срца води преко савеза с Бугарском и он се при том не жели да такмичи са Бугарском око првог места код Руса што су, иначе махом безуспешно покушавали бројни српски политичари и пре и после њега, и што им је он, а нарочито Јовану Ристићу, и замерао. Схвативши да Руси објективно имају највећи интерес да подржавају Бугарску и да се то не може променити пуком вољом Србије, питао је мирно усијане српске русофиле: „Зар је лоше бити на другом месту код Руса, нарочито ако вас притом не подржава ниједна друга велика сила?“⁶⁾ Истини за вољу, Србија је била на трећем месту те имагинарне листе, јер је Црна Гора традиционално уживала највеће симпатије Русије на Балкану, али Милован Миловановић је знао да она нема за Русију геостратешки значај какав је имала Бугарска, па и Србија, те о Црној Гори зато вероватно никад није ни говорио у том контексту.

Иако велики критичар Јована Ристића, и то не само из политичко-идејних већ и личних разлога, Милован Миловановић је у погледу односа Србије према великом силама користио бар један „ристићевски“ принцип: „користи реалну снагу великих уместо нереалних обећања малих“. Но, он је отишао и на теоријском и на практичном плану корак даље од Ристића када је закључивао да и *обећања малих могу бити реална уколико мали обезбеде да иза њихових обећања стану и њихови моћни пријатељи.*

Како Милован Миловановић није никада до краја био сигуран у Русију, увек је тежио за обезбеђењем дупле подршке, односно још нечије гаранције поред руске. Трагао је за још једном великом силом која би могла да има⁷⁾ довољно снажан интерес да подржи Србију у њеним плановима. Да је његов избор био рационалан када се одлучио за Француску као ту другу силу, најбоље показује анализа тадашњих интереса великих сила на Балкану.

Уз рачунање на несумњив руски интерес, Србија је могла рачунати још једино на Француску. Француска је била једина од европских сила у том времену која је могла имати какав-такав интерес да подржи Србију. Та чињеница, а не то што је Милован Миловановић био „емотивни француски ђак“, било је оно одлучујуће у Миловановићевом избору Француске као паралелног гарантора подршке Србији.

Да му је избор и тада, као и обично, био рационалан а не емотиван види се и из тога што је Милован Миловановић схватао да Србија у том часу нема шта да тражи на плану подршке од

6) Види: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 5.

7) Исто, стр. 6.

Германа, иако је од младости, сем Макијавелијевим, највише био понет идејама Фридриха Великог.

Зацело, он је после Милоша Обреновића први и задуго једини државник у нас који је односу са великим силама прилазио⁸⁾ не само потпуно интересно, већ и манипулативно. Потпуно супротно ставу једног Ристића који је држао (по Миловану Миловановићу и сувише) до достојанства српске државе и чекао да нас Руси затребају, тачније - да се интереси Русије и Србије поклопе, Милован Миловановић се, будући да је без сумње припадао оном типу политичара који нису крили да је у свету политике резултат увек најважнији, а знајући да држање до достојанства често смањује изгледе на успех, није либио да Русији представља интерес Србије потпуно обрнуто у односу на Ристића и друге, сходно принципу - што год ми можемо да учинимо у интересу велике Русије - учинићемо. Следствено томе „*ми ...руских интереса ради*, улазимо у савез са Бугарском, и рат такође из тог разлога спремни смо водити“.

Миловану Миловановићу је при том било свеједно колико има истине у томе. Како уочава и Димитрије Ђорђевић, „знао је да велики воле ласкања и интересовао га је само ефекат“⁹⁾.

И поред тога што Миловану Миловановићу *етос* није био мерило за *кратос*, његов став и напор на том плану се, гледано са становишта резултата, показао као врло користан по српски народ и Србију као државу.

Није ли то уосталом и смисао државничког делања које се дефинише као постизање општег добра по своју политичку заједницу, и зашто би се уопште морала код малих народа и држава толико развијати некаква љубав према великим кад историја показује да велике силе углавном не гаје осећања претеране љубави према малим, сматрао је Милован Миловановић. Усађивање некаквог вечног позитивног, али и негативног осећања у народу према било којој великој сили, сматрао је врло погрешним и последично- генерацијски гледано, непотребно обавезујућим и отуда крајње нерационалним.

Доследно овим базичним принципима Милован Миловановић је и поставио секундарни принцип одношења према политичарима, нарочито државницима, да се њих може рачунати само уколико они налазе свој *сопствени интерес* у тој релацији. Због тога се често замерао и својој странци која је доследно патријархалном

8) Исто, стр. 7.

9) Исто, стр. 8.

поимању политичког ангажмана захтевала личне жртве од својих припадника, а посебно од вођа.

Иако је наизглед често страдао, Милован Миловановић је уствари увек бирао, иако не увек у непогрешиво, мању штету а већу личну корист (руковођен геслом о вагању *summum bonum - summum malum*). Д. Ђорђевић у својој студији о Миловану Миловановићу наводи више таквих примера, поменимо само онај кад је Миловановић одбио да учествује у подизању оптужнице против либералних министара после преврата од 1. априла, што му, по његовом мишљењу, није требало нимало сметати да се кандидује за посланика Радикалске странке¹⁰). Странка му је узвратила захтевом да повуче своју кандидатуру на изборима. Резултат тога је био да је Милован Миловановић поново завршио тек као начелник у МИП-у, али је бар са становишта личне сигурности био у праву када је био уздржан од учешћа у суђењу министрима у условима потпуне политичке нестабилности и свакодневно могућих политичких преокрета.

Насупрот Николи Пашићу и Кости Таушановићу припадао је тзв. „дворском крилу“ Радикалске странке што је проузроковало њихов трајни, далеко више концепцијски него лични ривалитет. Иако за Србију необичних, исувише отворених реалполитичких и у Европи модерних, метода деловања, Милован Миловановић је био велики патриота. Може се засигурно рећи да је стављао своје личне интересе изнад партијских, али никада и изнад државних. Тако је 1885. са гнушањем унео у своје приватне записе Пашићево нуђење Македоније Бугарској оценивши их као антидржавни чин. Милован Миловановић је одобравао сваку политичку прагматичност сем оних на рачун државе.

Непогрешиво је препознавао интерес народа и државе и високо их вредновао, док је партијски интерес гледао тек као поље са кога наступа. Иако је највише означавао као човек компромиса, и то баш од припадника своје странке, у првом реду од Николе Пашића, Милован Миловановић ипак није био компромисер на плану остваривања стратешких државних и националних циљева, већ пре велики мајстор комбинаторике. То што се све комбинације Милована Миловановића нису оствариле не значи да нису биле добро промишљене, а још мање да нису биле суптилне.

Попут врсног шахисте Миловановић је увек разматрао низ варијанти, подваријанти и потеза за сваку од њих, но политика није исто што и шах већ из простог разлога што у шаху све зависи

10) Види: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 31.

од самог шахисте, док у политици као колективном делању много тога на плану реализације политичке замисли зависи од најближих сарадника. Тако је нпр.и Милован Миловановић, приближивши се сасвим интенционално двору, разрадио и предложио краљевом и свом личном пријатељу, иначе француском професору Албер Малеу, маестралан, вишедимензионалан и вишепоследичан план који је Мале прецизно забележио у свом дневнику¹¹⁾. При анализи тог плана треба имати у виду да су и краљ и Мале желели да искористе све већи унутрашњи сукоб у Радикалној странци, да би по француском рецепту створили једну нову Радикалну, у суштини „дворску странку“.

Миловановић је предложио да се краљ отараси Пашића тако што ће управо њега предложити за председника владе. При том је полазио од тога да је Пашићева харизма, не само међу чланством већ и у народу створила уверење да је у стању да много ствари у земљи брзо и ефикасно промени набоље само кад би имао власт. Знајући да је то, нарочито на економском плану скоро немогуће, и следећи Макијавелијеву мисао да је људе „лако убедити али да их је тешко одржати у убеђењу“, Миловановић је сматрао да ће се мит о Пашићу срушити сам од себе чим народ увиди да од очекиваних промена нема ништа, за што би се постарао не само краљ већ и краљу блиско крило радикала. Тако компромитованог Пашића Миловановић би лако сменио и дошао на чело странке која би онда могла постати „дворска“ у целини.

Очито, Миловановић је хтео да једним ударцем убије више мува.

Прво, својим предлогом краљу да Пашић образује владу би повратио уздрман углед код радикала и задобио више поверења код самог Пашића. Друго, његов главни конкурент за место лидера, славни и омиљени Пашић би најзад био демитологизован сигурним неуспехом, и у очима радикала би постао обичан човек малих могућности у односу на претпостављене.

Треће, Миловановићево крило у странци би неминуовно јачало у оној мери у којој би слабила вера у Пашића, јер би са њом слабио и утицај његовог партијског крила.

Четврто, Милован Миловановић би код краља, иако радикал, задобио пуно поверење.

11) Види опширније: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 33.

План Милована Миловановића није реализован из простог разлога што краљ није нашао храбрости¹²⁾ да се упусти, по њему, у велики ризик довођења Пашића на власт.

Сталне политичке кризе у Србији при крају 19. века које су најављивале коначан силазак династије Обреновић са историјске сцене, навеле су Милована Миловановића на теоријска промишљања о њиховим узроцима.

Сматрао је да монархија Обреновић, нема довољно ауторитета код народа из више разлога. Пре свега, парламентарно уређење је било још увек сувише и нова и страна појава коју политички необразован српски народ није знао најбоље да користи.

Чак ни политичке странке нису биле довољно „образоване“. Напросто „нису умеле“ да освоје власт па су „мучиле“ и себе, и народ и монарха. Ни монарх лично са тимом који га је окруживао није био у стању да нађе трајније решење за стабилизацију политичких прилика, па је стварао владе које су трајале од данас до сутра.

Следећи те своје процене Милован Миловановић се почео одмицати од двора и то је чинио до те мере да је и по други пут изгубио државну службу 1894. године. Зли београдски језици су тврдили да се је Миловановић намерно и без икаквог другог видљивог повода уплео у тада чувену антидинастичку „Чебинчеву аферу“ прихвативши са браниоца оптуженог антимонархисте Станојевића, не би ли што пре и што више запао у немилост код краља и тиме поправио нарушен углед у странци и народу због блискости са краљем. Док је у јавности на тај начин скупљао поене, као човек који је уживао у суптилним политичким играма Миловановић је у потаји и даље неговао везе са двором. Димитрије Ђорђевић у својој студији о Миловану Миловановићу наводи речи из покајничког писма које је управо тих дана Миловановић упутио краљевском ађутанту Ћирићу молећи за пријем код краља и изражавајући на више места династији Обреновић најдубљу лојалност.

Када је 25. јуна 1911. године као првак Радикалне странке и професор Велике школе Милован Миловановић образовао владу био је стар 48 година и иза себе имао не само више од четврт века врло разноврсног политичког и државничког искуства, већ и потпуно изграђене политичке назоре.

Већ од ране младости увек се руководио више својим него туђим интересом (урачунав у туђе и интересе своје странке), и сходно томе је и деловао више према својим него ичијим другим назорима. Иако је Милован Миловановић био благ човек по приро-

12) Види: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 34.

ди, било је врло мало ствари о којима није имао сопствено, понекад чак наизглед ексцентрично мишљење, што га је и поред склоности ка компромису и наизглед лако подношењу неуспеха, ипак уводило у бројне конфронтације.

Изузетно надарен за политичку комбинаторику, доласком на чело владе најзад је могао, да по први пут не зависећи од других покуша да реализује своје планове које су чак и његови партијски саборци одбацивали као компликоване.

У погледу главних циљева спољне политике Србије Милован Миловановић је увек био више него јасан. Још 1894. године у својој књизи „Наша спољна политика“ он тврди да држава Србија има само два главна спољнополитичка циља: први је очување територијалне независности и територијалне целокупности Србије, а други је ослобођење и уједињење целокупног српства у једну државну заједницу. Стога би било погрешно код једног таквог политичара који је све планирао много унапред анализирати његове погледе на Балкански савез (што се односи и на његова ангажовања) тек од 1911. године, када је, узимајући кормило државе Србије у руке, увелико приступио реализацији тог посла.

Милован Миловановић је заправо веома рано, још као 22-годишњи студент права, дакле 1885. године, први пут изразио свој став о потреби успостављања војно-политичког савеза између Србије и Бугарске. Прекинувши због ратних околности те године студије у Паризу на шест месеци, не само што није одобравао рат између Србије и Бугарске, већ је сматрао за велику политичку грешку Србије што се још тада није у савезу са Бугарском устремила ка југу Балканског полуострва. Њихов узајамни сукоб само слаби одбрамбену моћ Србије и срамоти је, сматра млади гневни Миловановић, па ће ту, 1885. годину, и назвати „најцрњом годином у историји обновљене српске државе“.

У оне значајне ране Миловановићеве мисли које бисмо могли назвати концептуалним заметком, или, језиком савремене политичке теорије речено, рефлексивним предсказањем пројекта о Српско-бугарском савезу, свакако спада и завршна реченица његовог доктората који је одбрањен на Сорбони 1888. године: „Народи који хоће да се истински бране, наћи ће у коначном часу сукоба браниоце своје ствари“.¹³⁾ Пажљивија анализа његових ставова о Балканском савезу ће потврдити да ће Миловановић савез Србије са Бугарском увек третирати и објашњавати као одбрамбени савез. Зато не чуди што је у страху од апетита Аустро-Угарске Милова-

13) М. Milovanovic, *Les traités de garantie au XIXe siècle*, Paris, 1888.

новић 1898. године у студији „Срби и Бугари“ видео у српско-бугарском споразуму једино заштитно средство остварења циљева Србије на југу и југоистоку Балкана и што је у корист те тезе навео убедљиву аргументацију.

Када је 1908. године извршена анексија Босне и Херцеговине, док су други српски политичари само нарицали,¹⁴⁾ Миловановић је, будући да је за анексију сазнао скоро два месеца пре њене реализације од руског министра спољних послова Извољског¹⁵⁾, након слања протестне ноте одмах почео улагати велики напор да Србија добије Санцак, започевши тиме реализацију далекосежног и у детаљима тајног плана о стварању Балканског савеза.

Наиме, док је преговарао са Аустро-Угарском о Санцаку, Миловановић је увелико мислио на Бугарску, знајући да би добијање Санцака не само ојачало позицију Србије као господара овог стратешки кључног дела Балкана у трци са Бугарском за јужне територије, већ и подстакло Бугарску на размишљања о потреби склапања савеза са ојачалим суседом.

Зато је и журио да задобије, ако не Санцак, онда бар извесна будућа права на њега у форми гаранције Аустро-Угарске, и то у сваком случају пре него што Србија склопи било какав савез са Бугарском. Осим тога, желео је да зна колико су искрене изјаве Беча да је ширење Аустро-Угарске на Балкан анексијом Босне и Херцеговине окончано.

Страх од агресије Аустро-Угарске Миловановић је имао током целе своје политичке каријере, а можда га је најбоље, и то веома рано, објаснио економским интересима Аустро-Угарске у својој расправи „Наши трговински уговори“, објављеној 1895. године. Трговински уговор који је Србија закључила са Аустро-Угарском 1881., а обновила 1892. године, поставио је, према Миловановићу, Србију у „васалне економске односе према Аустро-Угарској“¹⁶⁾ из којих се она неће моћи извући другачије до ратом који је тада већ и као идеја асоцирао на праву катастрофу по Србију.

Када је наишао на потпуно неразумевање Аустро-Угарске према свом захтеву у вези Санцака, Милован Миловановић се, схвативши да се је таквим ставом Аустро-Угарска готово отворе-

14) Ј. Милићевић; *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, Југословенски народи, стр. 549-573.

15) Оно што Миловановић није сазнао од Извољског јесте да је управо он био тај који је у лето 1908. године трапаво понудио Бечу да Русија призна анексију Босне и Херцеговине за давање предности Русији кроз Дарданелски пролаз.

16) М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, Београд, 1895, стр. 55.

но декларисала за циљеве који су се могли постићи једино ратом (стварање Велике Албаније, продор ка Солуну и уклањање Србије са простора Старе Србије), у свом маниру директно и преко ноћи потпуно окрену Бугарској, и у тој мери се отворено и непрекидно бавио стварањем Српско-бугарског савеза да је бугарски посланик из Београда, Андреј Тошев забележио, да је „од 1909. бугарско-српски споразум постао Миловановићева фикс-идеја¹⁷⁾“.

Миловановићеве замисли и акције на стварању савеза са Бугарском се од тада па до момента његовог склапања, могу поделити у две фазе. Прва је од 1909. године до септембра 1911., а друга од септембра 1911. године па до чина закључења савеза.

Каснији догађаји ће потврдити Миловановићеву бригу због коинцидирања анексије Босне и Херцеговине и прогласа бугарске независности. У његовим очима је то био почетак стварања осовине Беч - Софија која би итекако могла функционисати на српску штету. То се по Миловановићу морало зауставити милом или силом.

Милом - стварањем савеза са Бугарском, силом - војним упадом Србије у Санџак.

Проблеми су искрсавали на усклађивању та два тако различита пута који су требали да доведу до истог циља - територијалног проширења Србије на простор Старе Србије и избегавања рата са Аустро-Угарском.

У септембру 1909. године Миловановић је чак предложио српској влади да Србија војно запоседне Санџак. Генералштаб је разрадио тајни план о ангажовању четири дивизије. Аутори разуђеног плана о тој војној операцији били су генерали Путник и Живковић. Ослонац није требао да буде само на војску, већ и на добровољачку организацију „Народна одбрана“ која је формирана још у октобру 1908. године и бројала преко 10.000 припадника¹⁸⁾.

Намера српске владе је била да Европу стави пред свршен чин. Рачунало се са стицањем бугарског разумевања и војним неинтервенисањем Аустро-Угарске будући да је она тек анектирала Босну и Херцеговину, односно да би без учешћа Бугарске, евентуални рат Аустро-Угарске са Србијом могао искомпликовати односе Аустро-Угарске са другим великим силама. Оно што је сумњичавог Миловановића кочило да реализује ту војну акцију је била чудна реакција Бугарске која је Србију почела да наговара на упад у Санџак.

17) Цит. према: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, стр. 139.

18) *Народна одбрана*, издање Средишног одбора Н.О., Београд, 1911.

Да ли је Миловановић у том часу имао право на сумњу? Чињенице говоре да је то право имао све време свог труда да се са Бугарском склопи савез. Иако је признао независност Бугарске скоро у истом часу кад и Русија, тачније одмах после ње, и то чак и не обавестивши своју владу, његова срдачна писма бугарском монарху Фердинанду и председнику бугарске владе Малинову су прима-на хладно и са очигледном резервом.

Предлог за стварање Савеза који је лично саставио Милован Миловановић и потом упутио Малинову 1909. године полазио је од претпостављеног заједничког интереса, односно од уверења да је „солидарност српско-бугарска прва и најнеопходнија погодба, која се ничим не може надокнадити, за самосталност Балканског полуострва и решење балканског проблема на основи: Балкан балканским народима“¹⁹⁾.

Из дипломатске грађе се да видети да су се ствари почеле мењати, али споро. Милован Миловановић је у својим предлозима од почетка нудио да Србија подели Македонију са Бугарском, но Бугарска је хтела не само целу Македонију, већ је показала интерес и за Албанију. Из истог разлога није хтела ни да чује за аутономију Македоније коју је Милован Миловановић такође предлагао. Исто тако, ни предлози српске стране о тесном зближењу Србије и Бугарске на економском плану стварањем српско-бугарске економске заједнице, односно царинске уније, нису наилазили на довољан од-јек код Бугара.

Утврдивши да је исцрпео све могућности директног контак-та, а никако не налазећи прави пут до Бугарске, Милован Миловановић се ипак убрзо поново запутио ка њој, али, овога пута преко руског моста.

Представивши српску политику као *део руске*, и поред све своје умешности, Миловановић ни код Русије није одмах наишао на пуно поверење. Ствари се у корист Србије битно поправљају тек када је ујесен 1909. за руског посланика у Београду постављен веома амбициозни и утицајни Никола Хартвиг. И иначе антиау-стријски настројен, Хартвиг је под Миловановићевим упливом постао не само ангажовани заговорник идеје о Бугарско-српском савезу, већ је по оцени више истраживача тога периода бар у тој ствари био на српској страни.

И поред тога, Милован Миловановић је ипак сматрао да на-клоност Русије неће бити довољна да приволи Бугарску на савез. Зато је паралелно радио и на зближавању Србије са Француском

19) Према: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 141.

и Италијом. Може се сматрати да је у тим околностима Ризов, бугарски посланик у Риму, био великодушан када је Миловановићу предложио аутономију Македоније. Милован Миловановић је ту понуду одбио предлогом о подели Македоније, убеђујући Ризова да се тиме ствара вечна јабука раздора између Бугарске и Србије. Осим тога, Миловановић је сматрао да македонска нација не постоји.

У нашој историографији се не воде баш спорови, али постоје различита мишљења о значају и садржају разговора између бугарског монарха Фердинанда и Краља Петра, у јесен 1909. у Београду, а нарочито приликом Фердинандове научне екскурзије на Копачник.

Што се тиче Милована Миловановића он је сматрао да је Фердинанд хтео да остави утисак стране спремне на пријатељске односе, укључујући и склапање споразума, али без давања икаквих гаранција у томе часу.

Стога је логично што се Милован Миловановић одмах након одласка Фердинанда одлучио на приближавање Турској ради отклањања њених сумњи, и то ће бити један од главних садржаја његове дипломатске активности 1910. године.

Смисао приближавања Турској није био тек у отклањању сумњи Цариграда у Београд, већ у томе, да уколико не успе замисао приближавања Србије Антанти путем једног, по интересе Антанте врло корисног, савеза Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе; Србија изненада уђе у коло Централних сила, на мала врата, уз помоћ Румуније и Турске. Но, то је Миловану Миловановићу ипак била само резервна варијанта. Са правом је видео у поменутом савезу балканских држава највећу корист по интересе српског народа и државе. Треба му веровати да је био искрен када је написао: „Моја политика је у ствари: везивати солидарност Србије и Бугарске и с њом закључити позитиван споразум за решење балканског питања; у исто време успављивати неповерење Турске и одржавати пријатељство с њом, с обзиром и на политичке и на економске актуелне интересе“²⁰⁾. У ствари, Миловану Миловановићу није одговарао ни пребрзи слом Турске, бар не док се не створе услови у којима ће Србија приликом тог слома добити своје територије.

Србија до појаве Милована Миловановића није имала дипломату таквог кова. Наизглед противуречне комбинације су имале за циљ подизање поверења у Србију у иностраним центрима моћи. Петроград је Миловановић убедио да Србија понајвише следи ру-

20) Цит. према: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 148.

ске интересе, са Аустро-Угарском је обновио нарушене везе²¹⁾, Србији је подигао рејтинг лојалности према Цариграду, Румунију је уверио не само у постојаност старог пријатељства са Србијом, већ и у важност спречавања Бугарске да се шири по Балкану, у Софији су, како рекосмо, веровали да он живи за споразум са Бугарском; и то све у исто време, и захваљујући увелико томе што су њему лично страни политички партнери веома веровали.

То је, уосталом, био не само тренутни Миловановићев циљ, већ један од постулата његовог политичког деловања.

Добро примећује Димитрије Ђорђевић да када је Милован Миловановић замерио Милану Обреновићу што се је приближио Аустро-Угарској, он је у ствари замерио монарху што је пришао *само њој*²²⁾.

Нема сумње да је овакво Миловановићево дипломатско поступање било условљено не само његовим карактером, него и са знањем да је у то време на Балкану, више него икада, *све* било могуће да се деси.

Спремајући се на све, Миловановић је ипак исправно одабрао као најпробитачнију комбинацију савез са Бугарском. Осим тога, слутио је да је довољно бити упоран па да Бугарска увиди и сама да је то најбоље по њу. Сви бугарски покушаји да склопи савез са неколицином балканских држава, а да притом заобиђе Србију, били су по стрпљивом Миловановићу само степеница ка бугарском освешћењу да ниједан такав балкански савез није ефикасан у борби против Турске, из простог разлога, што Цариград зазире једино од савеза у који су укључене и Србија и Бугарска.

У циљу „бугарског освешћења“, тачније гурања Бугарске у загрљај са Србијом, Миловановић није презао ни од сасвим морално проблематичних метода попут пласирања нетачне вести у француским новинама „Матен“ 1910. године, да је склопљен савез Турске и Румуније, што је не само забринуло Бугарску, већ и проузроковао краткотрајни дипломатски хаос у односима европских сила и Турске.

Оне су се, додуше брзо увериле да је вест неистинита, али, сумње су, ипак, нарочито у Бугарској, посејане. Циљ је био постигнут. Бугарској је предочена могућност блокаде њених експанзивних поступака услед несагласности њених са румунским интере-

21) Милован Миловановић је у својству министра спољних послова крајем 1909. и почетком 1910. године више пута посетио Беч отварајући пут споразуму између Аустро-Угарске и Србије у области трговинских односа.

22) Види: Димитрије Ђорђевић, нав. дело, стр. 147.

сима, јер, оно што Милован Миловановић нимало није крио биле су одличне везе Београда и Букурешта. То је само доприносило сазревању уверења у Софији да је Београд, бар у односу на неке друге, ипак могуће користан иако не и нарочито пожељан партнер.

Макијавелиста у бољем смислу те речи која своју пејоративност вуче од неправедне осуде Макијавелија као „учитеља зла“, Милован Миловановић се није држао принципа да циљ оправдава средства, већ принципа да *циљ одређује средства у политици*. Будући да је практиковање тог принципа услед овако постављене разлике између аксеолошког и праксеолошког приступа веома битно са етичког становишта, зачуђује да Милован Миловановић, и поред свих заслуга за српски народ и државу управо због употребе тог метода још увек код многих слови као морално неподобна, иако без сумње значајна политичка личност. Но, неразумевање је злонамерним и неуким увек, ако не дозвољено, оно ипак својствено и ту се не може много учинити. Важно је да они који су умни и добронамерни боље разумеју укупну Миловановићеву активност као својеврсну борбу за слободу Србије.

Управо Миловановићево неуобичајено интензивна дипломатска активност, његови стални, за то време можда и пречести контакти са свим могућим савезницима и непријатељима су све и заваравали. У магли коју је стварао вртлог његовог политичког динамизма било је тешко прозрети шта му је одиста главни циљ, а шта тек политичка парада.

Значајан успех у отрежњењу Бугарске, која је била опијена наклоношћу и Русије и Аустро-Угарске, Миловановић је постигао 1910. године утаначењем посете Краља Петра Првог руском цару. Био је то потез који је доносио више врста користи. Прво, сусрет са руским царем означио је не само прекид бојкота српске династије на европским дворовима, већ и снажење укупног друштвеног угледа Србије, па је Милован Миловановић те исте године најзад организовао низ контаката између српског и европских монарха. Друго и важније, дуго припремани сусрет у Петрограду Милован Миловановић је максимално искористио за задобијање руске наклоности. Он је потпуно отворио карте Србије у погледу српско-руских односа и указао да је понашање Бугарске уствари препрека реализацији руских, а тиме онда и српских интереса на Балкану.

Може се рећи да је тај, наоко лако остварени Миловановићев успех заправо био постигнут тешко, упорним и стрпљивим радом, следствено принципу да је добра припрема пола добијене битке.

Реакција руске стране је била више него повољна. Миловановић је припремио две варијанте захтева за проширењем Ср-

бије и наоружао се географско-етнографским картама које му је припремио Јован Цвијић са својим картографима. Хроничари су забележили цареву и царичину срдачност према укупној српској делегацији, а нарочито према Миловану Миловановићу. Његова окретност, благоглагољивост и уопште умеће пријатне комуникације, дошли су више него икад у правом тренутку до изражаја.

Руски министар спољних послова Александар Извољски је, и поред настојања да заштити интересе Бугарске, ипак прихватио српске предлоге уз сугестију да „Бугаре не треба притискати већ гурати“ ка споразуму. А онда је лично и руски Цар у својој поздравној беседи рекао да „Русија зна да није кривица Србије што се српско-бугарски споразум није остварио“, те да „данас Русија нема више посебних наклоности према Бугарској које би ишле на штету Србији“, да би на крају изрекао оно што је Миловановић поставио себи за циљ и сањао годинама - руски балкански програм садржи независност балканских држава.

Миловановић је са правом ликовао. Русија је прихватила његову тезу да су српски интереси само део руских интереса на Балкану. У остварењу планова Србије препознала је свој пуни интерес. Бугарска је с правом постајала све забринутија. Тој забринутости Бугарске само је допринела варијанта повратка српске делегације из Русије преко Турске, тачније преко Солуна и Скопља. Бугари су с зебњом ту руту доживели као демонстрацију не само српских претензија на Македонију, већ и као демонстрацију ојачане међународне позиције Србије.

На реду је била Аустро-Угарска, (која је, у ствари, све време и била на реду). Ма колико да је водио помирљиву политику са Бечом и чак успео да Аустријанци мисле да је „аустрофил“, Милован Миловановић је, не у Турској, већ у Аустро-Угарској видео главног непријатеља. Бугарска је била тек онај важан језичак на ваги који се морао придобити да би се избегла прерана агресија Аустро-Угарске.

Миловановићеву стратегију „успављивања“ Аустро-Угарске ометали су догађаји на које се најпросто, бар због српског јавног мњења, морало реаговати.

Наиме, Аустро-Угарска је још у време пред анексију покренула у Загребу „велеиздајнички“ процес оптуживши 53 Србина за припрему преврата и то у сарадњи са Србијом. Миловановић је морао и да спасава оптужене и да не наруши мукотрпно склопљене везе подношљивости Беча и Београда. У том циљу је организовао медијску кампању у иностраним медијима у којима је доказивана

невиност оптужених, антисрпска оријентација суда, и уопште политичка позадина „велеиздајничког“ процеса. Сам је дао интервју београдском дописнику загребачког листа „Обзор“ у коме је реско изјавио „да српска влада није ничим учествовала у тобожњим велеиздајничким махинацијама, како јој се подмеће“²³⁾.

Умешаност Црне Горе, тачније обавештајна спрега Цетиња и Беча, давала је целој ствари једну нежељену димензију, којој Милован Миловановић није желео да придаје пажњу да не би због тога угрозио своје планове укључивања Црне Горе у Балкански савез. Зато се и оградао од Масарикових оптужби на рачун црногорских власти, иако је знао да велики Масариков углед у Европи итекако може помоћи ослобађању оптужених Срба у „велеиздајничком процесу“. Томаш Масарик се толико залагао за њихово ослобађање да је, иако је био посланик у Аустријском парламенту демонстративно дошао тим поводом у Загреб, а затим у Београду био гост Милована Миловановића. Његова осуда „велеиздајничког процеса“ је била тако непријатна по Беч и Загреб да је лист „Србобран“ који је тим поводом правио интервју са Масариком, морао бити забрањен²⁴⁾.

Милован Миловановић је често практиковао *vis major* принцип, па и у случају међународног скандала који је створио бечки историчар и публициста др Хајнрих Фридјунг фабриковањем лажних доказа да су власти из Београда субверзивно угрожавале Аустро-Угарску помажући тзв. хрватско-српску коалицију састављену од угледника попут Медаковића, Супила и Прибићевића. Иако је у српској скупштини раскринкавао Фридјунгове оптужбе као лажне, и слањем српских сведока у Беч знатно допринео да Фридјунг призна неутемељеност својих оптужби, Милован Миловановић је сходно нареченом принципу начинио и неке мале, али, ипак, и за аустријску и за српску јавност изненађујуће уступке. Прво, осрамоћеног аустријског посланика у Београду, Форгача, коме је због фалсификата докумената у „афери Фридјунг“ следило ако не протеривање из Београда, оно бар премештај, Милован Миловановић је задржао на истом положају својим личним јавним залагањем. Друго, аустријског официра Рајковића, који је био ухваћен на тлу Србије у шпијунажи, није извео на суд, већ само протерао.

Иако су такви поступци огорчили српску јавност, у првом реду ултра-националисте, Милован Миловановић је знао да од свега тога Србија има више користи него штете.

23) *Обзор*, 3. март 1909. године

24) *Србобран*, 22. април 1909. године

Када је потом 31. марта 1909. године српска влада понижена тиме што је била приморана да да изјаву којом прихвата анексију Босне и Херцеговине, искусни дипломата Миловановић је одржао тако умирујући говор у Скупштини да нико није рекао ни једну реч после њега. Свима је све било јасно. Рат је био само одложен за боља времена по Србију.

Посебну пажњу на плану анализе његових активности према Аустро-Угарској заслужују његове релације како са прекодринским, тако и са локално-србијанским завереницима, односно ултра-националистима.

Прво треба разликовати чињенице од Миловановићевих изјава. Чињенице потврђују да је одржавао контакте са Хрватско-српском коалицијом и да је са српским покретом у Босни и Херцеговини имао чак врло развијен однос. Разлог што је Милован Миловановић као министар иностраних дела то јавно порицао мислимо да није потребно објашњавати. Његов рад се на овом плану додуше не може поредити са степеном ангажовања и резултатима Николе Пашића, али, он ту и ради и мање и другачије од Пашића.

Југословенски и српски покрети били су реалност о којима је Миловановић морао водити рачуна већ из простог разлога што су то били фактори који су се итекако тицали спољне политике Србије. Његова већа блискост са организацијом из Босне и Херцеговине него са оном из простора данашње Хрватске могла би се најлакше протумачити тиме што су први били више просрпски, а други више пројугословенски оријентисани. Познато је да је Милован Миловановић гледао на југословенство као на нешто што се тек да употребити зарад остваривања српских циљева, а што се уклапало у његову несклоност славенофилству уопште, и на чему ће му једино Хартвиг замерити. По томе Миловановић помало личи на оне хрватске и словеначке политичаре који су имали пуна уста југословенства а при том у њему тражили искључиво национални интерес. Но, за разлику од њих, Милован Миловановић бар није толико заговарао југословенство иако је још 1907. године наслутио стварање југословенске државе: „Вреће у Јужним Словенима доведиће ускоро до крупних промена, само ако притисак спољашњи, антијугословенски, не буде то спречио. Последице ће бити у смислу организовања *југословенске заједнице* (подвукао Д.С.)“²⁵⁾. Отуда је сасвим разумљиво што је све активности југословенског и српског покрета ван Србије гледао с позиција њихове употребљивости, у функцији циљева спољне политике Србије. Осим тога, његов став према хрватству је био негативан иако у његовој брошури

25) Архив Србије, *Хартије Милована Миловановића*, ков. VI, стр. 57-58.

„Срби и Хрвати“, објављеној 1895. године, доминира захтев за помирењем и превазилажењем спора од којег штету имају и српска и хрватска страна. За хрватску страну његови ставови су ипак били неприхватљиви из више разлога. Пре свега, Миловановић је као и сви српски националисти видео не само Босну и Херцеговину, већ и све друге Србима насељене крајеве искључиво као српски простор. Друго, он је доминантан хрватски приступ решавању националног питања, а нарочито однос према Србима у Хрватској, сматрао потпуно накарадним²⁶⁾.

Како би могао час подизати, час спуштати температуру у Босни и Херцеговини, вођама српског покрета је саветовао да створе два крила: тврдо, непомирљиво, и друго, спремно на компромисе. Исто тако, кад 1910. године тражи од Босанаца и Херцеговаца да дочекају аустријског Цара Фрању Јосифа, то је зацело због спољнополитичког ефекта, односно да Аустро-Угарска не би могла да пребаци Србији да ствара антиаустријско расположење. Српско-хрватској коалицији је 1910. године, на пример саветовао да не буде толико одбојна према могућности споразума са Хедерваријем јер је то превелико бреме за плећа коалиције. На тај начин је не само исказивао бригу и интересовање за судбину Српско-хрватске коалиције, већ јој је и рафинирано слао поруку да на већу помоћ Србије не може, бар не у том тренутку, рачунати.

Што се пак тиче Миловановићевог односа са домаћим националистима, пре свега са завереницима из војних кругова, они све до 1911. године нису били нимало добри. Миловановићев стил компромисерства није нимало импоновао не само пучистима који су стекли велику моћ политичког утицања, него ни свим бескомпромисним и нестрпљивим српским националистима. Они не само да нису крили свој презир према Миловану Миловановићу, већ су му и јавно претили.

И док је несрећни српски министар тихо и упорно на свој начин радио далеко плодотворније на реализацији националних интереса од многих бучних и преких националиста, од припадника „Црне руке“ стизале су му претње смрћу.

Остало је забележено да му је 1909. године у фијакер ускочио Воја Танкосић и запретио четницима. Вероватни повод је био то што је Миловановић 1908. године због доласка младотурака на власт, а услед чега се стање за Србе у Турској поправило, наредио распуштање четничке, односно комитске организације²⁷⁾.

26) Види: М.Ђ.Миловановић, *Срби и Хрвати*, Београд, 1895, стр.11.

27) Дипломатски архив МИП, ППО, Београд, 14. јуна 1908, лично строго поверљиво, бр. 3817

Разлог због кога се Милован Миловановић није допадао „црнорукашима“ не треба тражити у његовом политичком опредељењу. Он је био искрени српски националиста, при том још и прилично конзервативан. Исто тако, ни његов политички стил компромиса није никакво оправдање за понашање завереника према Миловану Миловановићу. Од једног министра спољних послова се није могла очекивати револуционарност.

Прави разлог за такво понашање пучиста је лежао у томе што су после преврата 1903. године они играли важну, иако неформалну улогу у српској политици, постављајући се често изнад већине државника, и чак повремено непријатно и према самом краљу. Сматрали су своје заслуге толиким да су се оне морале изразити у њиховом уважавању од стране сваког политичара. Миловановић је, пак, волео слободу и у мишљењу и у делању. Он је тешко подносио и партијска, а камоли нечија неформална наређења, те је и са Пашићем и другим партијским саборцима најчешће и долазио у сукоб управо због тога што је све радио онако како је он хтео.

У очито предратном времену када се грозничаво трагало за решењима, професор универзитета и француски доктор правних наука специјализован за међународне односе, при том високог нивоа самосвести о својим способностима, једном речи политичар великог формата какав је био Милован Миловановић, није могао, а ни хтео много држати до мишљења средњег официрског кора као до некаквог најстручнијег или најважнијег мишљења, ма колико они велики патриоти и часници били. Зато их је он најрадије избегавао.

Тек 1911. године путеви Милована Миловановића и организације „Уједињење или смрт“ су се судбински укрстили. Не Миловановићеве ангажмани на плану помоћи Србима ван Србије, већ нешто друго код Миловановића је најзад импресионирао Аписа и његово окружење.

На састанку утаначеном 1911. године Апис је захтевао од Милована Миловановића да му објасни циљеве и достигнућа свог рада на плану споразумевања са Бугарском.

Био је довољан тај један састанак да речити, умни и самоуверени Миловановић задобије и поверење у уважавање српских ултранационалиста. Уосталом, нису ли њихови циљеви били у крајњем исти? Дакако да избор путева ка циљу није био неважан, чак шта више, он је био и камен зора између пучиста и Миловановића, али, Апис је на том састанку муњевито схватио да је Миловановићев план о Балканском савезу ипак најбољи пут.

Изненадно одушевљење Аписа Миловановићем се заснивало на томе што је Апис у том сусрету назрео велику корист за Српство коју је својим радом, споро и усамљено попут Сизифа, котрљао ка врху не само сопственог успеха Милован Миловановић. Од тог тренутка Миловановић је добио оно што му је на унутрашњеполитичком плану веома недостајало: подршку војних кругова без које се тада у Србији није могло ишта значајније учинити, а није било тајна то да је Милован Миловановић тежио преузимању кормила странке, или бар заустављању Николе Пашића који га је стално кочио на сваком, а нарочито на унутарпартијском плану²⁸⁾.

С друге стране, Апису је за његове активности ван граница Србије итекако требала помоћ моћног Министарства спољних послова, а поготову на плану добијања поверљивих информација и дела значајних финансијских средстава којима је то Министарство располагало.

Обострани интерес је пронађен у *обостраном коришћењу*. Све до Миловановићеве смрти „Уједињење или смрт“ је извршавало у Македонији Миловановићеве задатке у тој мери да је „постало извршни орган министарства иностраних дела“²⁹⁾. С друге стране и Миловановић је „усвајао и спроводио предлоге које је добијао од официра“³⁰⁾.

Остваривале су се Миловановићеве речи упућене Апису при њиховом првом сусрету: „Ставите ми, млади пријатељу, ту вашу „Црну руку“ на расположење па ћете видети шта ћу ускоро учинити за Српство“³¹⁾. Нема доказа да је Апис то и учинио, али је очито изразио своју сагласност са Миловановићевим плановима и отада помагао све његове акције у вези српско-бугарског разграничења на тлу Македоније.

Нема сумње да је скоро Миловановићева смрт утицала на много што шта на политичкој сцени Србије, између осталог и на судбину „Црне руке“ и Аписа лично.

Примивши се места мандатара владе у јуну 1911. Милован Миловановић је настојао да састави владу тако да у њој има што већи утицај. Изражена су мишљења да је нерадо прихватио за министра Стојана Протића³²⁾, будући да је његово присуство у влади доживљавао као контролу од стране своје странке.

28) Види: E. Sh. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, Cambridge, 1938.

29) Димитрије Ђорђевић, нав. дело, стр. 158.

30) Красний архив, *Дипломатическая подготовка балканской войны 1912*, Москва, 1926.

31) Цит. према: Димитрије Ђорђевић, нав. дело, стр. 157.

32) Према: Димитрије Ђорђевић, нав. дело, стр. 162.

Те 1911. године цела Европа је очекивала рат на Балкану. Миловановић је устанак Арбанаса протумачио као весника буре. Тај устанак је због помоћи Црне Горе Албанцима изазвао сумње не само у Србији, већ и у Русији у постојање тајних веза између Беча и Цетиња. Миловановић је чак захтевао од црногорског краља Николе да потчини своју националну политику њему лично, што је црногорски монарх одбио, а што је код Миловановића само пробудило додатне сумње, иако се пре радило о неспоразуму и повређеној сумњи црногорског владара. У сваком случају, то је Миловановића још више усмерило на његов „животни задатак“ - стварање савеза балканских земаља у којем би видно место припало Србији и Бугарској.

Зато је, још пре него што је и постао председник владе, понудио Бугарској преко Гошева компромис у погледу Македоније. Свакако да му је у томе помогло да се одлучи његово, Цвијићу и Новаковићу блиско гледиште да становници Македоније још немају формирану националну свест и да ће се стога, пошто не знају ко су, лако асимилирати у било којој државној заједници и то у сваком свом делу којим их нека држава обухвати.

Одустао је од моравско-вардарске удолине и захтевао да Србија добије део Македоније који јој служи као залеђе при изласку на Јадран преко северне Албаније. Разлог за такво његово, као и слично будуће држање је био очигледан. Миловановић је интрансигентно сматрао да је Србија у врло неповољној позицији све док не склопи савез са Бугарском и да зато нема другог излаза сем компромисних предлога какав је и том приликом учинио.

Но, са бугарске стране нису сви мислили исто као Миловановић. Шта више, председник бугарске владе је и скористио чињеницу да Милован Миловановић није са тим предлогом упознао и руску страну и обавестио је Петроград о радњама Србије иза леђа Русији. Шансе за савез су се смањиле.

А онда, оно што годинама није полазило усамљеном Миловану Миловановићу за руком, омогућила је у великој мери објава рата од стране Италије Турској половином септембра 1911. године, пошто је то намах испунило Балкан ратоборном атмосфером. Бугарска влада је под притиском захтева своје узавреле јавности одлучила да уђе у рат са Турском. Схвативши да јој је за то савез са Србијом хитно потребан, бугарска влада шаље Димитрија Ризова у Србију на преговоре.

Са српске стране у тим преговорима, одржаним 21. 9. 1911. године, су учествовали, поред Милована Миловановића још и Ни-

кола Пашић и Љуба Стојановић. И поред тога што су Бугари први пут одустали од недељивости Македоније, Пашић тврдоглаво није одступао од поделе по правцу Брегалница - Охрид. Милован Миловановић је био далеко попустљивији, а Стојановић је предложио као средње решење поделу Македоније по линији Кратово - Струга, што је Ризов одбио. Састанак се завршио сагласношћу обе стране да одлуку о томе коме припада област између Родопа и Шаре доноси руски цар.

Тачно недељу дана касније председник бугарске владе Иван Гешов³³⁾ је инкогнито допутовао у Београд да би се састао насамо са Милованом Миловановићем. Састанак је започет у мраку београдске железничке станице, тачније одржан је због страха од аустро-угарских шпијуна у једном вагону док је воз ишао према Лапову.

Обојица су се изјаснила за хитно склапање савеза, а Милован Миловановић је изнео свој концепт уговора који је садржао: став о заједничкој борби против Турске, узајамне гаранције о државној независности и српске циљеве - ослобођење Старе Србије и Македоније. Зоне до Шаре су прокламоване као неспорно српске, а даље разграничење између Србије и Бугарске препуштено је руском цару.

Но, иако је сарадња са Бугарском најзад почела да се остварује, Милован Миловановић је у погледу реализације савеза наишао на препреку у виду Пашића који је цео Миловановићев план прогласио сувише дефанзивним.

Док је Милован Миловановић сматрао да свако друго решење значи борбу Србије на три фронта (прво, против Турске у Старој Србији, друго, против Аустро-Угарске у Санџаку и треће, против Бугарске у Македонији), све у свему борбу коју Србија не може да добије те је стога боље да добије оно што може; Никола Пашић је такође био за савез са Бугарима али је у њима видео пре супарнике него савезнике и сматрао да се Бугарској за неизвесну подршку даје превише.

И Милован Миловановић и Никола Пашић су променили ставове услед промене у ставовима бугарске стране. Кад је, наиме, Бугарска поново почела да инсистира на разграничењу, Милован Миловановић је то, у жељи да се реализује савез, прихватио, а Никола Пашић је, пак, сада био тај који је захтевао руску арбитражу

33) Иван Гошев, који је постао председник владе у Бугарској у марту 1911. године, себе је сматрао великим заговорником Балканског савеза. Види: J. E. Gueshoff, *L'Alliance balkanique*, Paris, 1915.

иако није превише веровао у њу нити је желео, али је још мање желео да се не реализује савез са Бугарском.

Током октобра бугарска страна је одбила две верзије српског предлога о подели Македоније. Настојећи да избегне захтевног Пашића, Бугарска користи Миловановићев пут у Париз у новембру 1911. године где га је Ризов успео наговорити на компромисно решење које је било далеко повољније по Бугарску од претходних.

То решење је подразумевало давање Бугарској Кратова и Криве Паланке чему се жестоко супротставио Пашић. Сматрао је да ако се Србија и Бугарска не могу да споразумеју, онда одлуку треба да донесе руски цар. На крају, Пашић је одбацио и идеју савеза са Бугарском и уместо тога изнео климав предлог да се савез направи са Арбанасима, чиме би се они не само одвојили од Аустро-Угарске, него и дали употребити у борби против Турске и Бугарске.

Милован Миловановић није био уверен у успешност сарадње са арбанашким племенима. Бугарска војска је у то време била најјаче и најбоље опремљена војска на Балкану. Одбацио је Пашићев предлог, а подршку своје предлогу нашао је код руског посланика у Београду Хартвига. Одмах након тога, 15. децембра 1911. године, Миловановић даје налог Спалајковићу да попусти Бугарској у погледу њених захтева око Кратова и Криве Паланке. Но, бугарска страна се поново не задовољава више ни оним што је сама предложила Миловану Миловановићу. Бугарски министар војске Фичев захтева од почетка јануара и Стругу. Милован Миловановић то најпре одбија, као и Пашић. Но, када Романовски, руски војни изасланик у Бугарској, износи неке своје предлоге о разграничењу који су ишли на руку Бугарској, Милован Миловановић схвата да руска подршка није сигурна и одлучује се да да и Стругу зарад толико жељеног савеза.

Савез Србије и Бугарске је коначно потписан 29. 2. 1912. године, односно 13. 3. 1912. године, а накнадно су му приступиле Грчка и Црна Гора. Тако је напослетку створен Балкански савез који ће уистину бити моћан механизам сламања Турске у ратном сукобу. Србија је могла да води рат не мислећи о нападу Аустро-Угарске са леђа и без страха од аустро-угарско - бугарског савеза. Бугарска се са своје стране тим савезом обезбедила од румунских апетита. Уз то, поред јасно обелодањеног текста уговора, постојао је и тајни анекс који је предвиђао „модалитете за рат са Турском и поделе Македоније.“³⁴⁾

34) Према: Д. Ђорђевић, нав. дело, стр. 172.

Може се рећи да је Миловановићевим трогодишњим, неспорно огромним дипломатским трудом Србија утемељила и започела дуго чекане ратне победе. Тешко да би се без стварања Балканског савеза оне могле уопште постићи. Они који су Миловану Миловановићу замерали попуштања у вези Македоније заборављали су не само да је дипломатија поље компромиса, већ и то да је главни циљ Савеза био обезбеђење од Аустро-Угарске, и да без тог обезбеђења Србија највероватније не би добила ништа, а можда би чак изгубила и једва стечену самосталност.

Милован Миловановић је одржао свој последњи, кажу као и увек бриљантан говор у Скупштини Србије 14. јуна 1912. године, а умро је четири дана касније у 49-ој години живота. За лечење није имао времена.

Пред смрт је записао: „Успех је све. Он оправдава све; Њему се све клања; добар и рђав глас од њега зависе. Ко успе велики је, ко не успе није ништа ни вредео“³⁵⁾.

На основу Балканског савеза Србија и њене савезнице - балканске државе су узеле своју судбину у своје руке септембра 1912. године. Успех није изостао.

Србија је постала велика онолико колико се могло.

ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије, *Хартије Милована Миловановића*, ков. VI.
Gueshoff, J. E., *L'Alliance balkanique*, Paris, 1915.
Дипломатски архив МИП, ППО, Београд, 14. јуна 1908, лично строго поверљиво, бр. 3817
Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.
Красниј архив, *Дипломатическая подготовка балканской войны 1912*, Москва, 1926.
Милићевић, Јован, *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, Југословенски народи,
Milovanovic, Milovan, *Les Traités de garantie au XIXe siècle*, Paris, 1888.
Миловановић, Милован Ђ., *Срби и Хрвати*, Београд, 1895.
Миловановић, Милован Ђ., *Наши трговински уговори*, Београд, 1895.
Народна одбрана, издање Средишног одбора Н.О., Београд, 1911.
Обзор, 3. март 1909. године
Србобран, 22. април 1909. године
Helmreich, E. Sh., *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912- 1913*, Cambridge, 1938.

35) Исто, стр. 175.

Dragan Simeunovic

MILOVAN MILOVANOVIC – THE MAN WHO CREATED THE BALKAN ALLIANCE

Resume

Milovan Milovanovic, today, a completely forgotten great Serbian statesman, radical champion and extraordinary diplomat, was born in Belgrade in 1863, into a fine, respected family. He did many useful things for his people and the state, but mainly the fact that he practically realized the almost impossible endeavor of creating the Balkan Alliance which brought Serbia significant territorial expansion in the Balkan wars, as well as freedom for a large number of Serbs and other people, requires his work to be studied and his name preserved in memory. Imagination, refinement and insisting on the implementation of political agreements and plans both secret and public, as a characteristic of his political style, did not enable him in the Serbia of that time to attain a large political arena, or to have a large number of collaborators reflecting the same views and qualities. That is why he made his career with reference to important political issues within a surprisingly narrow circle of people, regardless of their importance. Generally speaking, his methods of political activities were far more oriented to external diplomacy than to internal politics. Therefore Milovan Milovanovic made the right move when he first moved to the Ministry of Foreign Affairs in 1891, and then, in 1894 he definitely turned his back on internal politics and dedicated himself fully to foreign affairs. Assessing the foreign policy plans and interests of all three major, and soon dying empires, ascertaining some interests as realistic, and some as unrealistic, Milovan Milovanovic searched not only to match the interests of Serbia with some of these, but he also sought the realistic possibility of actualizing these interests. The most compatible foreign-policy interest of one of these great powers with respect to Serbia was surely the interest of Russia to form several anti-Austro-Hungarian and anti-Turkish oriented states in the Balkans, which would be sufficiently cooperative, with Russia's support, to gradually, but completely, to void the influence of Austro-Hungary and Turkey on strategic developments in South-East Europe.

A relativism of ethics and actions in politics was for Milovanovic, as we can see from his political biography, not only something which was a "natural matter" from the aspect of theory, but also something very close to him. Positioning himself thus in the service of the people and the state he truly brought them many benefits, but if he had been, by an unfortunate stroke of luck, against them, it could be that he would have inflicted them as much evil. This was, in fact, what

also aroused within his party associates constant suspicions concerning him and his patriotism. However, his writings and acts confirm exactly the opposite - that is, that he was a great and honest Serbian patriot, although perhaps dishonest with respect to certain political plans. For instance, he was dishonest in his „Yugoslav“ feeling, which he approached exclusively from the aspect of a momentary beneficial value, „for the benefit of Serbia“.

Even when he opposed the conflict between Serbs and Croats, he did so because Serbs got nothing useful from this quarrel, and when he was advocating their unity it was because of the benefits, not because of „brotherly feelings“. His work „Serbs and Croats“ written in 1895 is characterized by real-politics. In order for Serbs and Croats to unite, Austro-Hungary must dissolve first, concluded Milovan Milovanovic, but he immediately asked - can Serbia achieve this? And why Serbia at that? Why didn't Croats start an uprising? If this wasn't realistic, and it was not, why would it be realistic for small Serbia to wage a war with large Austro-Hungary and for what? What would its real interest be in doing this? What could both Serbs and Croats possibly gain at all from this „so-called uniting“, Milovan Milovanovic coldly calculated? Deprived of personalized political emotions, he also asked - how can that which is not the same be fully united? And if it is not fully united then it is loose - therefore the question arises, how long could this last at all? His next calculation follows from this - does it pay then, at the cost of a war with Austro-Hungary, to risk making something that does not have a permanent value? This and other considerations raised by Milovanovic, which more tended to quench rather than to stimulate in others the will for unification, were rightfully felt by sympathizers of „Yugoslavship“ as destructive to the idea and even dangerous.

His attitude toward Russia was more than rational and sometimes even Macchiavelian. However, immediately after he started to work in the Ministry of Foreign Affairs of Serbia he started to permanently view Russia as a potential defender of Serbia, but without any personal emotions - this starting from the fact that Russia always had an interest in supporting Bulgaria in the Balkans, while she supported Serbia only occasionally. In general, Milovan Milovanovic always put at the center of his political doctrine the „category of interests“, believing it the principal driving force of political actions both of individuals and states, while he thought emotions in politics superfluous, even dangerous, and he himself behaved in accordance with his political principles. For him the path to the Russian heart lead through an alliance with Bulgaria, and here he did not want to compete with Bulgaria for first place with the Russians, which in fact was attempted, mostly unsuccessfully, by numerous Serbian politicians, both before and after him, like Jovan

Ristic, of whom he especially disapproved. Realizing that objectively Russia's biggest interest was to support Bulgaria and that this could not be changed by the pure will of Serbia, he calmly asked the fervent Serbian Russophiles: „Is it so bad to be in second place with the Russians, especially if no other great power supports you?“ To be truthful though, Serbia was in third place of that imaginary list, since Montenegro had traditionally enjoyed the greatest sympathies of Russia in the Balkans, but Milovan Milovanovic knew that it did not have a geo-strategic importance for Russia such as Bulgaria had, and even as did Serbia, so that was probably why he never mentioned Montenegro in this context.

A careful analysis of his attitudes on the Balkan Alliance will confirm that Milovanovic always treated and explained the alliance of Serbia with Bulgaria as a defensive alliance. That is why it is not strange that fearing the appetites of Austro-Hungary, Milovanovic in his study from 1898, „Serbs and Bulgarians“ saw the Serbian-Bulgarian agreement as only a protective means for the realization of Serbia's goals in the south and south-east Balkans, and that he offered convincing arguments in favour of this thesis. Only when he became prime minister of the Serbian government in June 1911 was Milovanović finally able to fulfill his goals, with some help from Russia. Connecting with Bulgaria established an alliance that was a powerful mechanism for breaking Turkey in the 1912 war, and therefore Milovanović's long-term political engagement in this field was one of the key factors for Serbian success in the First Balkan War.

Keywords: Milovan Milovanovic, Balkan Alliance, Bulgaria, Russia, Austro-Hungary, Nikola Pasic, Dragutin Dimitrijevic Apis

* Овај рад је примљен 07. новембра 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 05. децембра 2013. године.